

ELTE BTK Ókortudományi Intézet
/ Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont
2005/06, I. (őszi) félév

Az ókori Közel-Kelet irodalmi

Szervezte: Zólyomi Gábor
ZAN-01-02, HBN-420
Hétfő, 14:00–15:30
Múzeum körút 6–8/A, II. em. 4

Komoróczy Géza

Arámi irodalom

05/11/21

1. A nyelvcsoport¹

Sémi nyelvek:

Északi ág / Arámi nyelvek²

ó- / “feliratos” arámi³

Akhaimenida kori

/ “birodalmi” arámi⁴

bibliai arámi

keleti arámi nyelvek

zsídó / talmudi⁵ arámi

szír

nesztoriánus szír

jakobita szír

mandeus

modern keleti arámi

Urmia⁶

ajszori (“asszír”)

kurdisztáni arámi (“targum”)

Tur Abdin-i (*turojo*)

nyugati arámi nyelvek

palesztinai arámi

¹ Az irodalom áttekintésénél alább csak a szorosan vett arámi nyelvet veszem figyelembe, mellőzve – csak az ókorból – még a fontos mandeus irodalmat is.

² Joseph A. Fitzmyer, “The Phases of the Aramaic Language”, in: uő, *A Wandering Aramean: Collected Aramaic Essays* (Missoula, MT: Scholars Press, 1979), pp. 57–84 Klaus Beyer, *The Aramaic Language. Its Distribution and Subdivisions* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986).

³ Rainer Degen, *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10.–8. Jh. v. Chr.* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 38, no. 3) (Wiesbaden, 1969); Stanislav Segert, *Altaramäische Grammatik mit Bibliographie, Chrestomathie und Glossar* (Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1975).

⁴ Margaretha L. Folmer, *The Aramaic Language in the Achaemenid Period. A Study in Linguistic Variation* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 68) (Leuven: Peeters, 1995).

⁵ Babylóni Talmud / *Bávli* / bT.

⁶ Irene Garbell, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian Azerbaijan. Linguistic Analysis and Folkloristic Texts* (Janua linguarum) (The Hague, 1965).

nabateus “sómroni” / szamaritánus keresztény arámi ⁷ hatrai arámi palmyrai arámi ⁸ modern nyugati arámi Maalúla stb. ^{9 10}

2. Néhány jelentősebb arámi monumentális felirat

Tell Fekherije (a Dzsirdzsib, a Hábúr legnyugatibb eredője mellett, a bal / keleti parton, Halaf telljével átellenben, Szíria) / Szikáni (Vassukkani?): Hadd-jisz ‘i (אדיסיה) / Adad-iti, Szász-núri fia, Guzána királya szobor-felirata¹¹ (a köpeny

⁷ Friedrich Schultess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch* (Tübingen, 1924; reprint, Hildesheim: Olms, 1965).

⁸ Franz Rosenthal, *Die Sprache der palmyrenischen Inschriften und ihre Stellung innerhalb des Aramäischen* (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft) (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1936).

⁹ Ma‘lúla, Dzsub-‘ádin, Bakh‘a; mindhárom falu Damaszkusztól É–ÉK-re, a Damaszkusz–Aleppo autótút közelében (a Khán al-Arusz elágazásnál nyugatra), az Anti-Libanonban, 1650 m tengerszint feletti magasságban. M. keresztény, D. és B. muszlim. A három falu a nyelvtudományban azzal vált híressé, hogy lakói, összesen alig több, mint 5 000 felnőtt – arab nyelvi közegben – máig megőrizték az arámit mint beszélt nyelvet.

¹⁰ A. Spitaler, *Grammatik des neuaramäischen Dialekts von Ma‘lula (Antilibanon)* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 23, no. 1) (Leipzig, 1938; reprint, Nendeln, Liechtenstein: Kraus Reprint, 1966). – G. Bergsträsser, *Glossar des neuaramäischen Dialekts von Ma‘lula* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 15, no. 4) (Leipzig, 1921; reprint, Nendeln, Liechtenstein: Kraus Reprint, 1966).

¹¹ Tell Fekherije, az 1979-ben megtalált szobor felirata: Ali Abou Assaf, “Die Statue des HDYS‘Y, König von Guzana”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 113 (1981), pp. 3–22; Ali Abou-Assaf, Pierre Bordreuil & Alan R. Millard, *La statue de Tell Fekherye et son inscription bilingue assyro-araméenne* (Études Assyriologiques. Éditions Recherche sur les civilisations, Cahier n° 7) (Paris, 1982); Alan R. Millard & Pierre Bordreuil, “A Statue from Syria with Assyrian and Aramaic Inscriptions”, *Biblical Archaeologist*, 45 (1982), pp. 135–141. – Fordítás: Hans-Peter Müller, in: Otto Kaiser, Hrsg., *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, I (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1981–1985), pp. 634–637; Alan Millard, in: William W. Hallo, Ed., *The Context of Scripture*, I: *Monumental Inscriptions from the Biblical World* (Leiden – New York – Köln: Brill, 2000), pp. 153–154, no. 2.34. – W. E. Aufrecht & G. J. Hamilton, *The Tell Fakhariye Bilingual Inscription: A Bibliography* (Newsletter for Targumic and Cognate Studies, Supplement) (Toronto, 1988). – Stephen A. Kaufmann, “Reflections on the Assyrian–Aramaic Bilingual from Tell Fakhariyeh”, *Maarav*, 3 (1982), pp. 137–175. – Alan R. Millard, “Assyrians and Arameans”, *Iraq*, 45 (1983), pp. 101–108; Frederick M. Fales, “Le double bilinguisme de la statue de Tell Fekherye”, *Syria*, 60 (1983), pp. 233–250; uő, “Assiro e aramaico: filologia e interferenza linguistica”, *Atti del Sodalizio Glottologico Milanese*, 25 (1984), pp. 21–30, kül. p. 25 skk.; Francesco Vattioni, “La bilingue assiro-aramaica di Tell Fekherye”, *Annali dell’Istituto Universitario Orientale*, 46 (1986), pp. 349–365; Alan R. Millard, “The Tell Fekheryeh Inscriptions”, in: *Biblical Archaeology Today, 1990. Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem, 1990* (Jerusalem: Israel Exploration Society – The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1993), pp. 518–524; Frank M. Cross, “Paleography and the Date of the Tell Fahariyeh Bilingual Inscription”, in: Ziony Zevit, Seymour Gitin, Michael Sokoloff, Eds., *Solving Riddles and Untying Knots: Biblical, Epigraphic and Semitic Studies in Honor of*

első részén akkád / asszír, hátsó részén arámi nyelven) (az i. e. IX. század utolsó harmada) (a legkorábbi hosszabb arámi felirat és az egyetlen asszír–arámi bilingvis).¹² Nyugati sémi / bibliai stílusú formulák: “Ha vetni fog, ne arasson (vö. Míkha 6,15); és ha ezer (mérő) árpát vet, csekély részét arassa le; ha száz anyajuhot szopik a bárány, ne lakjék jól; ha száz tehént szopik a borjú, ne lakjék jól; ha száz asszonyt szopik a csecsemő, ne lakjék jól (vö. Jes. 66,15); ha száz nő süt kemencében kenyeret, ne töltsék meg (vö. Lev. 26,26); férjük szemétdombról kaparjon árpát eledelül.”

Tel Dan: X király (Hazael?) felirata (i. e. IX. század vége).¹³ Az 1993/94. évi ásátás során talált felirat¹⁴ a legkorábbi szöveg, amely “Dávid házá”-t (בֵּית דָּוִד) (dinasztia) említi: “(...) [Jeho]ram, [Aháb] fia, Izráel királya, és megölte [Ahaz]jáhut, megdöntötte[m] Dávid házát, és adót vettem ki országára.”¹⁵

Hama / Hamat: Zakkur, Hamat és Lu‘as (Nuhasse) királyának felirata (i. e. VIII. század).¹⁶

Zincirli (Töröko.) / Szam’al: (I.) Panamuva, Qarli fia felirata Hadad isten szobrán (i. e. VIII. század közepe)

Szifiré / asz-Szafira (Szudzsin) (Aleppótól délre, Szíria): Mati‘él /Mati-ilu és Bar-ga’ja, Arpad királya szerződése (az i. e. VIII. század közepe, i. e. 740 e.).¹⁷

Három sztélé. A Bar-ga’ja “név”) valószínűleg cím: ‘a felség fia’ / “Felséges úr”, és Samsi-ilu, Szíria e térségének III. Tukulti-apil-Esara által kinevezett katonai kormányzója állhat mögötte. Az asszír királyi levéltárban a szerződés akkád változata is fennmaradt.

Zincirli: Bar-Rakib, (II.) Panamuva¹⁸ fia felirata (az i. e. VIII. század második fele). (A királynak összesen 8 rövidebb felirata maradt fenn.)

Asóka király (272–235) feliratai birodalmának nyugati nyugati peremén. Qandahár / Kandahár¹⁹ térségében (Sahr-i Kohna / Ó-Kandahár, Délkelet-Afghánisztán), ahol a nagy nyugat–keleti kereskedelmi út vezetett, t. k. görög–arámi kétnyelvű szikla-felirata maradt fenn.²⁰ Nyugatabbra, Taxilában, a Kábul folyó mellett

Jonas C. Greenfield (Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 1995), pp. 393–409; Dirk Schwiderski, “Studien zur Redaktionsgeschichte und Religionsgeographie der akkadisch–aramäischen Bilingue vom Tell Feherīje”, in: Elmar Schwertheim & Engelbert Winter, Hrsg., *Religion und Region. Götter und Kulte aus dem östlichen Mittelmeerraum* (Asia Minor Studien, 45) (Bonn, 2003), pp. 31–47.

¹² Damascus Museum.

¹³ Israel Museum.

¹⁴ A. Biran & J. Naveh, “An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan”, *Israel Exploration Journal*, 43 (1993), pp. 81–98; “The Tel Dan Inscription: A New Fragment”, *uo.*, 45 (1995), pp. 1–18.

¹⁵ A töredékes felirat értelmezésében sok a történeti és nyelvi bizonytalanság. – Vö. II. Kir. 9,14 skk., amelyben Jehoram / Jórám királyt Jéhu ölte meg.

¹⁶ Magyarul in: Harmatta János, szerk., *Óori Keleti Történeti Chrestomathia*, no. IV/10 (Hahn István fordítása).

¹⁷ Damascus Museum (2), Beirut (1).

¹⁸ Meghalt III. Tukulti-apil-Esara damaszkuszi hadjárata (i. e. 733–732) idején.

¹⁹ Hellénisztikus kori neve: Alexandropolisz. (A perzsa név is innen.)

²⁰ Giuseppe Tucci, Umberto Scerrato, Giovanni Pugliese Carratelli & Giorgio Levi Della Vida, *Un editto bilingue Greco–Aramaico di Asóka* (Serie orientale Roma, 21) (Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1958) / Giovanni Pugliese Carratelli & Giovanni Garbini, *A Bilingual Graeco–Aramaic Edict by Asóka: The First Greek Inscription Discovered*

pedig tiszta arámi nyelvű felirata.²¹ Az arámi az Akhaimenida dinasztia kancelláriai nyelvének hagyományát jelentette számára.

I. Artaxiasz / Artaxes, *Armenia Maior* királya (190–159) feliratai a Szeván tó mellett

3. Arámi írnokok Asszíriában

Az i. e. VIII–VII. században az asszír királyi udvarban az írnokok soraiban egyre növekedett az arámi nyelvű írnokok száma. Az akkádban más szó jelölte őket, mint az ékírásos írnokokat. Akkád nyelvű írnok: *tupsarru*, arámi nyelvű írnok: *szepíru*; az utóbbi az akkádban jövevényszó a héber / arámiból (ספר / *szofér* / *száfár*).²² A *szepíru* a nyugati sémi betűírást használta, pergamenen (bőr) vagy papiruszon. A nyugati sémi nevet viselő személyek legnagyobb csoportját – mintegy ötödét – ők alkották.²³ Az akkád *magallátu* (< héber מגילה / *megilla*), ‘(bőr) tekerecs’ szó megjelenése (gazdasági okmány értelemben) azt mutatja, hogy az üzleti életben is utat tört magának a könyvelés egyszerűbb, könnyebb technikája.

4. Íróanyag

Íróanyagok (1.évezred első fele):		
	akk.	heb.
agyagtábla	<i>tuppu</i>	
tábla	<i>lé'u</i>	<i>lúah</i> (לוח) ²⁴
viaszos tábla ²⁵	<i>léu</i>	
kőtábla		<i>lúah even</i>
osztrakon (papirusz-)lap		<i>gillájon</i>

in Afghanistan, Introduction by Umberto Scerrato, Foreword by Giuseppe Tucci (Serie orientale Roma, 29) (Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1964); Émile Benveniste & André Dupont-Sommer, “Une inscription indo-araméenne d’Aśoka provenant de Kandahar”, *Journal Asiatique*, 254 (1966), pp. 437–470. – Herbert Donner & Wolfgang Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, I–III (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973–1979), no. 279.

²¹ Helmut Humbach, *Die aramäische Inschrift von Taxila* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse, Abhandlungen, 1969, no. 1) (Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1969); Bratindra N. Mukherjee, “The Taxila Edict of Aśoka”, *Journal of Central Asia*, 7 (1984), pp. 17–27. – Herbert Donner & Wolfgang Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, I–III (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973–1979), no. 273.

²² Laurie E. Pearce, “*sepīru* and ^{lu}A.BA: Scribes of the Late First Millennium”, in: Karel van Lerberghe & Gabriella Voet, Eds., *Languages and Cultures in Contact. At the Crossroads of Civilizations in the Syro–Mesopotamian Realm. Proceedings of the 42th Rencontre Assyriologique Internationale* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 96) (Leuven: *, 1999), pp. 355–368.

²³ Frederick M. Fales, “The Use and Function of Aramaic Tablets”, in: Guy Bunnens, Ed., *Essays on Syria in the Iron Age* (Ancient Near Eastern Studies. Supplement, 7) (Louvain – Paris – Sterling, VA: Peeters Press, 2000), pp. 89–124.

²⁴ A héberben ‘a hónapok rendje’ / ‘naptár’ értelemben.

²⁵ Két vagy több tábla összekapcsolva is (gör. *diptükhon*, illetve *poliüptükhon*).

5. Asszíriai írnok-karrier az irodalomban²⁶

A bibliai Tóbija²⁷ könyvében^{28 29} egy férfi, bizonyos Tóbit, akit az asszírok “Enemessarosz” király idején vittek fogságba, üzleti kapcsolatokat tartott fenn más egykor (i. e. 721) Izráelből Médiába áttelepített rokonaival, kapcsolatai egészen Ekbatanáig és Ragáig³⁰ nyúltak, és aránylag nagy összegeket érintettek.³¹ Az általános történeti háttér hitelét megerősíti, hogy a könyv egyik mozzanata, a Tigrisből kifogott hal úszóhólyagjának gyógyító hatása, ékírásos szövegben is kimutatható.³²

Tóbija könyve említ egy bizonyos Ahiqart is: írnok / tudós lett az asszír király környezetében.³³ Ahiqar neve alatt arámi nyelvű bölcs mondások gyűjteménye maradt fenn;³⁴ mint hasonló esetekben rendszerint, a szerzőség nyilván irodalmi fikció, de Ahiqar hírnevét tanúsítja. Az arámi Ahiqar-történetben a bölcs barátja bizonyos Naboszumiskun, akkádul Nabú-suma-iskun, egy hasonló udvari személy Szín-ahhé-eriba korából ismeretes.³⁵ Ahiqar nevét egy hellénisztikus kori (165/164) ékírásos királylista³⁶ (királyok és írnokeik / tudósaik) is jegyzi, megadja akkád nevét: “Aba-

²⁶ Stephanie Dalley, “Assyrian Court Narratives in Aramaic and Egyptian Historical Fiction“, in: Tzvi Abusch, Ed., *Historiography in the Cuneiform World. Proceedings of the XLV Rencontre Assyriologique Internationale, 1998*, I (Bethesda, MD: CDL Press, 2001), pp. 149–161.

²⁷ LXX: *Bibliosz logón Tóbeit / Tóbeith tu Tóbiél*; Vulgata: *Liber sermonum Thobi filii Thobiel*; héb. *Széfer Tóbi ben Tóbiél* stb.

²⁸ Görög fordításban a LXX kánonjában; a héber szöveg terjedelmes részletei előkerültek a qumráni barlangokban a holt-tengeri tekercs között, középkori kéziratban stb.; szír, latin stb. fordításban.

²⁹ Stuart Weeks, Simon Gathercole & Loren Stuckenbruck, Eds., *The Book of Tobit. Texts from the Principal Ancient and Medieval Translations. With Synopsis, Concordances, and Annotated Texts in Aramaic, Hebrew, Greek, Latin, and Syriac* (Fontes and subsidia ad Bibliam pertinentes, 3) (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2004).

³⁰ Rejj / Ray, Tehrántól délre, Irán. Ma Tehrán egyik déli külvárosa.

³¹ A könyvből kitetszik, hogy a kereskedők kölcsön-ügyleteket bonyolítottak le egymással, nagy összegű letétet hagytak. A írásbeliség nyilván arámi nyelvű volt: Tóbit sajátkezű átvételi elismervényt őrzött ügyfelétől évtizedeken át.

³² Wolfram von Soden, “Fischgalle als Heilmittel für Augen“, *Archiv für Orientforschung*, 21 (1966), col. 81 sk.; Rainer M. Boehmer, “Vom Hassek Höyük bis zum Buch Tobias. Von Sägefischen und Haien im Altertum“, *Baghdader Mitteilungen*, 33 (2002), pp. 7–43.

³³ Lothar Ruppert, “Zur Funktion der Achikar-Notizen im Buch Tobias“, *Biblische Zeitschrift*, 20 (1976), pp. 232–237.

³⁴ Elefantínében (Egyiptom), a zsidó kolónia arámi nyelvű iratanyagában. A gyűjtemény később különböző fordításokban, kibővítve, igen népszerű volt a Közel-Keleten. – Ahiqar mondásai: James M. Lindenberger, *The Aramaic Proverbs of Ahiqar* (Johns Hopkins Near Eastern Studies) (Baltimore: Johns Hopkins University, 1983).

³⁵ A. Salvesen, “The Legacy of Babylon and Nineveh in Aramaic Sources“, in: Stephanie Dalley, Ed., *The Legacy of Mesopotamia* (Oxford, etc.: Oxford University Press, 1998), pp. 139–162.

³⁶ Ugyanaz, mint amelyik a “vízözön” előtti királyok jegyzékét is tartalmazza.

Enlil-dari, akinek neve ahlamú (értsd: arámi) nyelven Ahuqar(u)”,³⁷ és közli, hogy Assur-ah-iddina korában élt.

A görög Aiszóposz-regényben Aiszóposz kalandos történetének helyszíne a babylóni király udvara.

6. Arámi királyregény Asszíriáról démotikus írással

Samas-sum-ukín történetének regényes visszhangja Egyiptomban egy démotikus írással írt arámi nyelvű szöveg (Papyrus Amherst 63),^{38–39} amelynek ez a részlete asszír-barát hangon beszél az eseményekről. Az asszíroknak nyilván megvoltak az eszközeik arra, hogy propagandát folytassanak Babylón szövetségesei körében. Az elbeszélés elején Baál papja a templom szent kertjében siratót mond “Ninive” (NN’ VH) fölött. Két királya, *Szarbanapal* (Assur-bán-apli) és *Szarmuge* (Samas-sum-ukín), más-más jegyben születtek, az egyik jóban, a másik rosszban. Szarbanapal – nővérük, Szaritrah⁴⁰ ajánlására – Babylónba küldi kormányzóként a testvérét, feladata az adó beszédese, egy ideig hűségesen teljesíti, egyszer azonban, amikor a király követe megérkezik Babylónba, megtagadja a tisztelet kinyilvánítását, és dölyfös levélben válaszol. Szarbanapal ennek ellenére megbecsüléssel fogadja a követet, de elmondja a történetet nővérüknek. Az elutazik Babylónba, de Szarmugét nem tudja jobb

³⁷ Johannes J. A. van Dijk, “Die Inschriftenfunde”, in: *Vorläufige Berichte*, 18 (Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 7) (Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1962), pp. 39–62, kül. pp. 51 sk., linn. 19 sk. – Jonas C. Greenfield, “Studies in Aramaic Lexicography, I”, *Journal of the American Oriental Society*, 82 (1962), pp. 290–299, kül. p. 293.

³⁸ XVII, 5–XXII, 9. – A hosszú papiruszon egy újévi liturgikus szöveg olvasható. Az Assur-bán-apli-Samas-sum-ukín történet előtt egy rövid sirató Ninive fölött (“Ninive sárrá lett, alapjaiig elpusztult...”).

³⁹ Papyrus Amherst 63: Raymond A. Bowman, “An Aramaic Religious Text in Demotic Script”, *Journal of Near Eastern Studies*, 3 (1944), pp. 219–231. – Richard C. Steiner & Charles F. Nims, “A Paganized Version of Psalm 20:2-6 from an Aramaic Text in Demotic Script”, *Journal of the American Oriental Society*, 103 (1983), pp. 261–274; uők, “You Can’t Offer Your Sacrifice and Eat It Too: A Polemical Poem from the Aramaic Text in Demotic Script”, *Journal of Near Eastern Studies*, 43 (1984), pp. 89–114; uők, “Ashurbanipal and Shamash-shum-ukin: A Tale of Two Brothers from the Aramaic Text in Demotic Script”, *Revue Biblique*, 92 (1985), pp. 60–81, tt. 1–4. – Sven P. Vleeming & Jan W. Wesselius, *Studies in Papyrus Amherst 63. Essays on the Aramaic Text in Aramaic/Demotic Papyrus Amherst 63*, I–II (Amsterdam: *, 1985–1990). – Stanislav Segert, “Preliminary Notes on the Structure of the Aramaic Poems in the Papyrus Amherst 63”, *Ugarit-Forschungen*, 18 (1986), pp. 271–299; Richard C. Steiner, “The Aramaic Text in Demotic Script: The Liturgy of a New Year’s Festival Imported from Bethel to Syene by Exiles from Rash”, *Journal of the American Oriental Society*, 111 (1991), pp. 362–363; uő, “Papyrus Amherst 63: A New Source for the Language, Literature, Religion, and History of the Arameans”, in: Markham J. Geller, Jonas C. Greenfield & M. P. Weitzman, Eds., *Studia Aramaica* (Journal of Semitic Studies. Supplements, 4) (Oxford: *, 1995), pp. 199–207. – Fordítás: Richard C. Steiner, “The Aramaic Text in Demotic Script”, in: William W. Hallo, Ed., *The Context of Scripture*, I: *Canonical Compositions from the Biblical World* (Leiden – New York – Köln: Brill, 1997), pp. 309–327, no. 1.99. – Ingo Kottsieper, “Die literarische Aufnahme assyrischer Begebenheiten in frühen aramäischen Texten”, in: Dominique Charpin & Francis Joannès, Éd., *La circulation des biens, des personnes et des idées dans le Proche-Orient ancien. Actes de la XXXVIIIe Rencontre Assyriologique Internationale* (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 1992), pp. 283–289; uő, “Anmerkungen zu Pap. Amherst 63, II–V”, *Ugarit-Forschungen*, 29 (1997), pp. 385–434.

⁴⁰ Az asszír királyi levéltár anyagából ismert Serúa-éterat.

belátásra bírni. “Ninive” (BNN’VH) szerinte csak Babylón egyik tartománya, Assur-bán-apli csak kinevezett kormányzó. Szaritrah kudarca után Szarbanapal egy tábornokot is megbíz a feladattal, őt is eredménytelenül. Amikor az ostrom során Babylón helyzete reménytelenné vált, Szarmuge gyermekeivel és legfőbb tanácsadóival együtt bezárkózott egy külön e célra kiépített helyiségbe, hogy azt magára gyűjtsa, de meggondolta, és meg akarta adni magát, azonban véletlen baleset folytán mégis életét veszítette.⁴¹ A történet Assur-bán-apli és Samas-sum-ukín háborújának (i. e. 652–648) eseményeihez kapcsolódik. A szövegben igazi asszír istenek is szerepelnek: Nabú, Nanaj (Nanája) stb.

7. Arámi nyelvű ráolvasás ékírással Urukból (i. e. II. század)

43 sornyi arámi ráolvasás, két, részben azonos szöveg, a korszak egyéb szövegekből ismert hang- és nyelvtanának megfelelően.⁴² A tábla gyakorlott ékírással írtokra és szabványos helyesírásra vall.

8. Nagyobb arámi nyelvű irodalmi szövegek / szövegcorpusok az ókorban:

I. (Nagy) Dareiosz (*Dárajavaus*) (521–486) biszutuni feliratának arámi változata⁴³
(NB: valószínűleg az eredeti szöveg!)

Dániel könyve, 2–7 (az egyik Nebukhadreccar-történet forrása, “Nabunaj imája”, a holt-tengeri tekercsek között)

Ezra–Nehemja k. (arámi nyelvű okiratok)

Genesis Apocryphon (Qumrán), korai midrás

Tóbija könyve (Qumrán). A holt-tengeri tekercsek között töredékekben Henoch, A tizenkét patriarcha testamentuma stb. is

Ben Szira / LXX: Iészusz Szirakh könyve / Siracides / Vulgata: Ecclesiasticus (az arámi szöveg Mecádában / Maszada maradt fenn)

Targum (‘fordítás’) Onkelosz⁴⁴ (Tóra)

Targum Jonátán (Neviim, “Próféták”)

Targum Pseudo-Jonátán (Tóra) (nyugati arámi)

Jeruzsálemi Talmud (jT) (kevert héber–palesztinai arámi nyelvezet)

⁴¹ A történet utolsó mozzanatait többféleképpen lehet értelmezni; más magyarázat szerint az elbeszélés nem említi Samas-sum-ukín halálát.

⁴² Arámi nyelvű szöveg ékírással: François Thureau-Dangin, *Tablettes d’Uruk* (Textes Cunéiformes du Louvre, 6) (1922), no. 58; Godfrey R. Driver, “An Aramaic Inscription in the Cuneiform Script”, *Archiv für Orientforschung*, 3 (1926), pp. 47–53; Cyrus H. Gordon, “The Aramaic Incantation in Cuneiform”, *Archiv für Orientforschung*, 12 (1937–1939), pp. 105–117; Benno Landsberger, “Zu den aramäischen Beschwörungen in Keilschrift”, *Archiv für Orientforschung*, 12 (1937–1939), pp. 247–257; Cyrus H. Gordon, “The Cuneiform Aramaic Incantation”, *Orientalia*, NS 9 (1940), pp. 29–38; André Dupont-Sommer, “La tablette cunéiforme araméenne de Warka”, *Revue d’Assyriologie*, 39 (1942/1944), pp. 35–62; Markham J. Geller, “The Aramaic Incantation in Cuneiform Script (AO 6489 = TCL 6,58)”, *Jaarbericht van het Vooraziatisch–Egyptisch Genootschap »Ex Oriente Lux«*, 35/36 (1997–2000), pp. 127–146; uő, “Corrections”, *N.A.B.U.*, (2001), 101.

⁴³ Arámi változata: Arthur E. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.* (Oxford: Clarendon Press, 1923; reprint, Osnabrück: O. Zeller, 1967), pp. 248–271; új, kritikai kiadás: Jonas C. Greenfield & Bezalel Porten, *The Bisutun Inscription of Darius the Great: Aramaic Version* (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part I, vol. 5, no. 1) (London: School of Oriental and African Studies / P. Lund Humphries, 1982).

⁴⁴ A rituális Tóra-olvasás ajánlott módja az ókorban: kétszer az eredetit, egyszer a Targumot. bT Berakhot, 8a.

Babylóni Talmud (bT) (kevert héber–keleti arámi nyelvezet)

“Zerubbábel⁴⁵ könyve” (*Széfer Zerubbábel*).⁴⁶ II. (Nagy / Győzedelmes) Huszrau (Aparvéz / Parvéz) Szászánida király (590–628) i. sz. 614-ben elfoglalta az addig bizánci / keresztény uralom alatt álló Jeruzsálemet. A Palesztinában – főként az északi városokban, mindenekelőtt Akrában és Tiberiaszban – élő zsidók számára azt jelentette, hogy az ősi zsidó városban megszűnt, vagy legalább meggyengült, a keresztény papság korábban korlátlan hatalma. Jeruzsálem elfoglalásával Huszrau, mint egykor Kürosz, tápot adott a zsidók messianisztikus reménységének. Ismét nyomban lánggra kapott a vágyódás, hogy majd a templomot is újjáépíthessék. Ezt, a hagyomány szerint, a felkent (*másiah*) hozza el.

“Simeon bar Johaj⁴⁷ apokalypsise” (*Nisztarot R. Simeon bar Johaj*). A “Zerubbábel könyve”-hez hasonló apokalyptikus irat.

Zohar (‘fény’), a kabbála főműve, kommentár a Tórához stb. Fiktív szerzője Simeon bar Johaj, valódi szerzője Moses ben Sém Tov de Leon (?–1305).

9. Az első arámi szótár

Az arámi nyelv legelső szótárát a római R. Nátán ben Jehiél (ca. 1035–1110) írta, *Arukh* (‘asztal’) címmel (1101). Feldolgozta a Misna héber, a két Talmud és a targumok arámi szókincsét, mellette az etymologiailag megfelelő arab, szír, perzsa, görög és latin szavakat. Idézetei részben azóta elveszett szövegek részleteit tartották fenn. Középkori babylóniai zsidó szokásokat is leírt. Modern kiadását Alexander Kohut (1842–1894), egy időben székesfehérvári, majd pécsi rabbi készítette, részben már New Yorkban (*Arukh ha-salém / Aruch completum*, 8 kötet, 1878–1892); kiegészítő anyagot adott ki a Pápa–Budapest–Bécs–Cambridge-i Samuel Krauss (1866–1948), *Toszeftot he-Arukh ha-salém* címmel (1937).

⁴⁵ *Zér-Bábili, I. Dareiosz királyi megbízottja Jeruzsálemben i. e. 520 k.

⁴⁶ “Zerubbábel könyve”: Israel Lévi, “L’Apocalypse de Zorobabel et le roi de Perse Siroès”, *Revue des Études Juives*, 68 (1914), pp. 129–160; B. J. Bamberger, “A Messianic Document of the Seventh Century”, *Hebrew Union College Annual*, 15 (1940), pp. 425–431; Bernard Lewis, “An Apocalyptic Vision of Islamic History”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13 (1950), pp. 308–338; Brannon M. Wheeler, “Imagining the Sasanian Capture of Jerusalem”, *Orientalia Christiana Periodica*, 57 (1991), pp. 69–85 (NB: más datálással); Elisabeth Campagner, “Eine jüdische Apokalypse des 7. Jahrhunderts? Kaiser Heraclius als Antichrist?” *Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, no. 5; Wuter J. van Bekkum, “Jewish Messianic Expectations in the Age of Heraclius”, in: Gerrit J. Reinink & Bernard H. Stolte, Eds., *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation* (Leuven: Peeters, 2002), pp. 95–112. – Martha Himmelfarb, *Ascent to Heaven in Jewish and Christian Apocalypse* (Oxford – New York, 1993).

⁴⁷ R. Simeon ben Johaj (i. sz. II. század), *tanna* ‘(törvény)tanító’, a Misna anyagát előkészítő tudósok egyike. R. Akiva tanítványa volt, s azon kevesek egyike, akik a Bar Kosziba felkelés után életben maradtak, és “életre keltették a Tórát” (bT Jevamot, 62b). Hadrianus császár jeruzsálemi politikájának hatására elszánt “idegen”-/Róma-gyűlölő lett: ezért adta az ismeretlen szerző Huszrau korában az ő szájába a keresztény-ellenes jövendöléseket. Egyébként Simeon bar Johajt a rómaiak halálra ítélték, és éveken át illegalitásban élt / rejtőznie kellett. Nem vett részt közvetlenül a Szanhedrin (abban az időben: Usa) munkájában sem. Vél sírjánál (Mérom / Meron, É-Galilea) a középkor óta a peszahot követő 33. napon (ג'ל / *LAG ba-omer*) nagy tüzgyújtó / világító ünneppel emlékeznek meg haláláról.